

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)

Досліджено соціально-економічне та суспільно-політичне становище заможного селянства України в роки колективізації. Висвітлено характер участі заможного селянства в суспільно-політичному житті села, передумови проведення насильницької колективізації та «ліквідації куркульства як класу».

Ключові слова: насильницька колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, масові репресії, опір населення.

Исследовано социально-экономическое и общественно-политическое положение зажиточного крестьянства Украины в период коллективизации. Освещен характер участия зажиточного крестьянства в общественно-политической жизни села, предпосылки проведения насильнической коллективизации и «ликвидации кулачества как класса».

Ключевые слова: насильственная коллективизация, раскулачивание, хлебозаготовки, массовые репрессии, сопротивление населения.

Social-economic and social-political condition of the Ukraine rich peasantry during the years of collectivization is researched. The character of the participation of rich peasantry in social-political life and preconditions of conducting violent collectivization and liquidation of kulachestvo as a class is brightened.

Key words: violent collectivization, kulacks'ousting, grain procurements, starvation, hunger-genocide, mass repressions, resistance of population.

Перехід наприкінці 20-х років ХХ ст. до державно-адміністративного управління сільським господарством в УСРР – «колективізації» – став одним із найжорстокіших кроків радянського уряду щодо індивідуального селянського господарства. Це призвело до нищення виразного носія вражаючого економічного прогресу в сільському господарстві – заможного селянства. Саме заможне працююче самодостатнє селянство об'єктивно відстоювало демократичні засади функціонування економічного і політичного ладу в країні. Тому воно було серйозною загрозою міцніючій тоталітарно-більшовицькій системі.

Метою статті є визначення, на основі комплексного аналізу опублікованих новітніх наукових досліджень та архівних документів, причин та наслідків проведення суцільної колективізації сільського господарства наприкінці 1920-х – початку 1930-х років, дослідження механізму розкуркулення заможного селянства та з'ясування загальних тенденцій і регіональних особливостей цього процесу в тогочасній Україні.

Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань: аналіз останніх наукових досліджень із запропонованої теми, розкриття механізму розкуркулення та з'ясування втрат заможного українського селянства під час здійснення суцільної насильницької колективізації.

Об'єктом дослідження є економічно міцне (заможне) українське селянство. Предметом дослідження є аграрні перетворення в сільському господарстві кінця 1920-х – початку 1930-х років в УСРР.

Сучасній історичній науці властиве розширення дослідницької тематики періоду колективізації. Вагомим внеском у дослідження проблеми розкуркулення економічно сталого українського селянства в роки колективізації є праці відомих істориків незалежної України Г. Т. Капустян, В. М. Лазуренка [1]. Науковці з сучасних, незаангажованих стереотипами комуністичного мислення позицій та на матеріалі раніше не введених у науковий обіг архівних джерел спробували проаналізувати специфіку розкуркулення заможного

селянства в період першого десятиріччя становлення радянської влади в Україні.

Як засвідчує аналіз наявних у нашому розпорядженні джерел, основним методом так званого «соціалістичного будівництва» в часи колективізації була ідеологія класової боротьби. У нерозривному зв'язку з вченням Сталіна про колективізацію в другій половині 20-х років ХХ ст. в суспільстві стояло питання про ліквідацію куркульства як класу. Щоб усунути від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у підвладні державі колгоспи, організувати виробничу змичку міста і села на позаринковій основі і створити цілісну командну економіку, треба було протиставити заможних селян бідності.

Для соціального розколу українського села було використано механізм хлібозаготівель. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка українського села підлягала економічному винищенню і депортації, щоб створити атмосферу залякування, у якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації. Якщо так званого «куркуля» визначити було неможливо, адже критерії для визначення були навмисно розпливчастими, то ним визнавався то середняк, то бідняк і навіть наймит або робітник, а також червоні партизани і сім'ї червоноармійців – вони штучно підлягали під категорію розкуркулюваних і депортованих. Як бачимо, на селі штучно радянською владою здійснювалось протистояння соціально-політичних сил. Таке соціальне напруження на селі несло в собі небезпеку нового підриву відновлених під час запровадження НЕПу продуктивних сил сільського господарства.

Із повною силою соціалістичний наступ на так звані «капіталістичні елементи села» розпочався в 1929 році. Невдовзі, відповідно до вказівок та виступів генсека ЦК РКП(б) Й. Сталіна, цей наступ було оформлено в офіційну терористично-грабункову акцію з так званої «ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації». Із цього приводу Й. Сталін зазначав: *«Наше завдання заключається в проведенні суцільної колективізації. Будь-який наступ на куркуля, будь-яка експропріація куркульства, яка проводиться не на базі суцільної колективізації, не може бути дійсною ліквідацією куркульства як класу. Якщо залишається дрібне господарство, то тим самим залишаються глибокі корені капіталізму, і не виключений новий ріст куркульства. Для того щоб викоринити глибокі корені капіталізму, знищити всяку основу для росту куркуля як класу, треба проводити цю ліквідацію на базі суцільної колективізації. При цьому створюється на селі фундамент соціалістичної економіки і остаточно викоринюються глибокі корені капіталізму»* [2, с. 23]. Саме звідси у 1929 році вийшов новий лозунг більшовицької партії – «ліквідація куркульства як класу на базі суцільної колективізації», що означало тотальне пограбування, позбавлення всіх життєвих засобів, а відтак ув'язнення й вивезення з України до концентраційних таборів у північній Росії цілих родин заможних селян, найбільш продуктивної частини українського селянства.

30 січня 1930 р. вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркуль-

ських господарств в районах суцільної колективізації» [4, арк. 16]. Вона жакливым способом вирішила долю великої кількості українських селян. Цією постановою в районах суцільної колективізації відмінялася дія законів про оренду землі і найму робочої сили в сільському господарстві. У заможних селян цих районів конфісковувались засоби виробництва, робоча худоба, господарські і житлові забудови, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, кормові і посівні запаси.

Згідно з пунктами постанови так звані «куркулі» поділялися на три категорії. Представники першої категорії – контрреволюційний актив – підлягали ізоляції в концтабори. *«Куркульські заможні місцеві авторитети – лідери антирадянського активу, які склали другу категорію, виселялися в малонаселені райони СРСР»* [5, арк. 16-17]. До третьої, найбільш чисельної, категорії входили всі інші «куркулі», які переселялися на землі за межами колгоспів [5, арк. 18].

Аналіз історіографії радянського періоду показує, що до першої категорії репресованих постанова від 30 січня 1930 р. відносила не тільки тих, хто підлягав ізоляції в концтаборах, але й тих, хто мав бути розстріляний. Кількість ув'язнених визначалась в 60 тис. осіб, а кількість розстріляних відповідно не вказувалась [4, с. 132]. Кількість тих, хто мав бути депортований у віддалені райони СРСР, дорівнювала 150 тис. осіб [5, арк. 17]. Відповідно до вищезазначеної постанови виконати завдання потрібно було не менше ніж наполовину до 15 квітня 1930 р. [5, арк. 17].

По Українській СРР концтабір чекав 15 тис. осіб, а виселенню підлягали від 30 до 35 тис. селянських господарств. Депортованих треба було розселити в невеликих виселках, якими мали керувати призначувані коменданти. Усе майно депортованих конфісковувалось, їм залишалися лише найнеобхідніші предмети домашнього вжитку.

ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Заможний український селянин змушений був усвідомлювати те, що він є зайвим у районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав політиці розкуркулення. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації, і якраз з нього треба було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Адже саме на основі господарств, які належали економічно міцним (заможним) верствам українського села, і можна було побудувати радянські ефективні господарства. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була зробити все можливе, аби скористатися її наслідками і загнати селян в колгоспи.

Процес так званого розкуркулення для українського села на початку 30-х років ХХ ст. приніс непоправні втрати демографічного характеру. Виселення економічно міцного прошарку селянства тогочасної України відбувалось в основному у першій половині 1930 року. Селяни по-різному реагували на більшовицьку політику, направлену на ліквідацію так званих «куркулів» та їх заслання у віддалені райони. Зокрема, звіти Головного Політичного Управління УСРР за 1930 рік про хід розкуркулення свідчать про те, що в ряді районів, (наприклад, Харківського

округу) біднота і середняки з великим підйомом приступили до виселення заможних селян із сіл і самі брали активну участь в розкуркуленні [7, с. 6]. Бідняки і середняки проганяли від себе так званих «куркулів», які просили допомоги. Наприклад, у Волинському районі, як засвідчує архівний документ, в розкуркуленні брали участь до 2 000 бідняків, які під час цього процесу категорично вимагали: «...*переходити від розмов до діла*» [6, арк. 4]. Середняк із с. Верби Веселівського району говорив: «*Куркуля треба знищувати, але не можна не звертати увагу й на середняка, який в минулому був «куркулем». Він і тепер за «куркулів», на нього треба звернути серйозно увагу*» [6, арк. 5]. Житель с. Торгаї Іван (прізвище в архівних документах не зазначено – Ф. Л.) вважав: «*Тепер колективізація піде швидше, тому що «куркулям» поперерізають язики. Добре їх виселити з села подальше*» [6, арк. 6].

Із усього вищезазначеного можна об'єктивно і реалістично зробити висновок про те, що сільське населення наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. вороже-осудливо ставилось до заможних верств села і сподівалось на те, що всі біди, пов'язані саме з ними, зникнуть разом з так званими «куркулями», але вони разом з тим і не сподівались на те, що й самі можуть потрапити під репресії та знущання.

Українське село в роки колективізації було антагоністичним у своїх настроях. Одна частина не підтримувала так званих «куркулів», а інша – навпаки. Ті селяни, що підтримували заможних селян, не бачили в них ворогів і намагалися дати зрозуміти це своїм односельцям, показати справжнього ворога і нерідко за це самі ставали жертвами репресій. Так, у с. Котельне Полтавського округу середняк Липий захищаючи односельців говорив: «*Дуже сильно тиснуть на «куркулів», їх давно вже розкуркулили, вони давно вже нічого не мають, так як «куркулі» залишились без майна – їх можна було б організувати в один колектив і цим самим пролетаризувати їх*» [6, арк. 7]. «*Куркулів не вороги. Куркулів у нас немає, а є більш заможні селяни, але вони так чи інакше допомагають владі – платять податки і здають свої хлібні лишки*» [8, арк. 8]. Селянство усвідомлювало пагубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого куркульського засилля на селі наприкінці 20-х років ХХ ст. не існувало, що хоч й існувало на селі господарство, яке підпадало під більшовицьке тлумачення його як «куркульського», воно було не чим іншим, як міцним, заможнішим від інших груп селянства. Тому середняцтво обурювалось і, у більшості випадків, виступало на захист заможного селянина. Середняк Микола Стрюк із с. Юріївка Комарівського району Мелітопольської округи відверто виступав проти місцевих дій радянської влади. «*Навіщо ви хочете виселити трударів на Сахалін, –*

наголошував він, – які вони куркулі, адже вони працюють. Немає правди на землі, кругом один обман» [8, арк. 10].

Маючи на меті ліквідувати заможний прошарок селянства в ході суцільної колективізації, радянська влада в цілому планувала здійснити це економічним шляхом, який пролягав через позбавлення його засобів виробництва. Водночас до заможного селянства, яке наважувалось на будь-який опір, радянська влада негайно вживала жорстокі адміністративні репресії. Причому, вони діставали відкрити підтримку з боку бідняцьких та частини середняцьких мас селянства. Протягом весни-осені 1929 року селяни самі «розкуркулили» по Україні 33 тис. господарств. Протягом зими й весни 1930 року було розкуркулено ще 90 тис. господарств [10, с. 91-93].

Таким чином селянське середовище, а це головним чином бідняцько-середняцька його частина, стосовно ставлення до згаданої (яку ми вже констатували раніше) політики було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини – на частину прибічників та частину противників заможного селянства. Більша частина селянства не схвалювала дії радянської влади і ті заходи, які вона проводила проти заможних елементів села.

У період колективізації з одночасним розкуркуленням, розпочатим у 1929 році, було репресовано і знищено понад три мільйони селянських господарств, понад десять мільйонів селян, було знищено майже дванадцять відсотків хліборобів-фермерів [10, с. 136]. Такі невтішні показники мали наслідки розкуркулення та насильницької колективізації в українському радянському селі.

Протягом майже семи десятиліть слово «куркуль» звучало як зневага, і ніхто не мав права без дозволу вищого керівництва радянської держави трактувати по-іншому значення цього слова, тому що боялись тих невігласів, які знищили справжнього українського селянина-господаря, знехтували його працею і зруйнували долю цих справжніх селян-трударів. Сьогодні перед істориками стоїть завдання величезної історичної ваги, на основі ґрунтового наукового аналізу архівних джерел, спогадів очевидців відтворити образ справжнього господаря – селянина-власника, який допоможе відродити сільське господарство.

Автор статті намагався висвітлити основні причини та наслідки радянської політики розкуркулення селян у роки колективізації. Матеріали статті допоможуть дослідникам сконцентрувати увагу на невирішених питаннях зазначеної проблеми. А ліквідація «білих плям» в історії селянства дозволить об'єктивно висвітлювати її в усних виступах, публікаціях та в засобах масової інформації. Водночас використання історичного досвіду допоможе проведенню сучасних реформ в аграрному секторі економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / Валентин Миколайович Лазуренко. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.

-
2. Лур'є Д. Розвиток ленінської аграрної теорії в працях Сталіна / Д. Лур'є // На аграрному фронті. – 1934. – № 1 – С. 17–30.
  3. Сталін Й. До питань аграрної політики в СРСР / Йосип Сталін // На аграрному фронті. – 1930. – № 1 – С. 10–17.
  4. Історія українського селянства : наукове видання : у 2 т. – Т. 2 / [Андрощук О. В., Баран В. К., Веселова О. М., Ганжа О. І., Герасимова Г. П. та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 656 с.
  5. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3189 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01. – 26.03.1930). – 184 арк.
  6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3142 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (31.01. – 30.12.1930). – 225 арк.
  7. Рибалка І. К. Сталінщина й розселення країни / І. К. Рибалка // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 3–12.
  8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3190 : Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01. – 02.12.1930). – 108 арк.
  9. Гришко В. Москва сльозам не вірить / В. Гришко. – К. : ЮНІВЕРС, 2003. – 246 с.
  10. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш Дім, 2005. – 220 с.
  11. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.
  12. Медведєв Р. К суду історії : генезис и последствия сталинізму / Р. Медведєв. – Нью-Йорк : Кнопф, 1974. – 780 с.

Рецензенти: Морозов А. Г., д.і.н., професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Фрей Л. В., 2010

Стаття надійшла до редакції 05.07.2010 р.